

“सिपाही” कथामा रस

प्रदीपप्रसाद ज्ञवाली

उपप्राध्यापक, बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, बुटवल, त्रि.वि.

इमेल : gyawalipradip98@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सिपाही कथाको रससिद्धान्तको आधारमा विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरेर उक्त कथामा रहेको रसाभिव्यक्तिको अवस्थाको निष्कर्ष गरिएको छ । यस कथामा प्रयोग भएका रसहरू र तिनको रसाभिव्यक्तिको अवस्थाको निरूपण गर्नु नै यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यसमा पुस्तकालयीय विधिबाट सङ्कलन गरिएको तथ्याडलाई विश्लेषणात्मक एवं वर्णनात्मक पद्धतिको प्रयोग गरी विश्लेषण गरेर निष्कर्ष निकालिएको छ । सिपाही श्रृङ्गार रस प्रधान कथा हो । यस कथामा श्रृङ्गार रसको पूर्ण परिपाक नभए पनि यसको सबल अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । यसमा श्रृङ्गार रस प्रधान भएर आएको छ भने भयानक, वीर, हास्य रस सहायक रसका रूपमा आएका छन् । यहाँ सहायक रसका रूपमा आएका भयानक, वीर, रौद्र, हास्य रसको सशक्त अभिव्यक्ति दिएको पाइन्छ बरु यिनीहरूको भावोदयका रूपमा अङ्कुरण मात्र भएको पाइन्छ । यसरी प्रस्तुत कथामा सबै रसहरू अङ्ग रसको रूपमा आएका छन् तर अङ्गी रसको रूपमा भने कुनै पनि रसको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

शब्दकुञ्जी : अङ्कुरण, परिपाक, भावोदय, रसाभिव्यक्ति, सशक्त ।

विषयपरिचय

सिपाही श्रृङ्गार रस प्रधान मनोवैज्ञानिक कथा हो । यसका लेखक विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला हुन् । उनको जन्म वि.स. १९७१ साल भदौ २९ गते भएको थियो । बनारसको हिन्दू विश्वविद्यालयबाट बी.ए. पास गरेका उनले कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट बी. एल्. पनि उत्तीर्ण गरेका छन् । चन्द्रवदन उनको नेपाली भाषामा प्रकाशित पहिलो कथा हो । उनका दोषी चस्मा (२००६) र श्वेतभैरवी (२०३९) गरी दुई ओटा कथासङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन् । साहित्य र राजनीति उनका व्यक्तित्वका पाटाहरू हुन् । उनी मूलतः मनोवैज्ञानिक कथाकार हुन् । नेपाली कथासाहित्यमा मनोविज्ञानलाई भित्राउने पहिला कथाकार नै विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला हुन् । उनले सामाजिक यथार्थलाई मनोवैज्ञानिक यथार्थको आलोकमा विश्लेषण गरी कथाहरू लेखेका छन् । उनी विशेष गरी सिग्मन्ड फ्रायडको यौन मनोविज्ञानबाट प्रभावित थिए । त्यसैले उनका धेरै जसो कथाहरूमा कुण्ठित यौनको विकृत स्वरूपलाई देखाइएको पाइन्छ । सिपाही उनका यस्तै कथा मध्येको एउटा चर्चित कथा हो । यो

कथा दोषी चस्मा कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छ । यस कथाको विभिन्न कोणबाट अध्ययन र विश्लेषण गर्न सकिन्छ तर रसविधानमा केन्द्रित रहेर यसको अध्ययन नभएको हुनाले सोही रिक्ततालाई पूरा गर्न यो अध्ययन विवेच्य कथामा के कस्ता रसहरू प्रयोग भएका छन् र तिनको अभिव्यक्ति कसरी भएको छ भन्ने शोधप्रश्नमा सीमित रहनुका साथै रस प्रयोगको अवस्था र रसाभिव्यक्तिको स्थिति निरूपण गर्ने मुख्य उद्देश्यमा केन्द्रित छ । पूर्वीय साहित्य चिन्तन परम्परामा नाटक र काव्यमा मात्रै रससिद्धान्तको प्रयोग गर्न सकिने मान्यता पाइन्छ तर साहित्यका सबै विधामा रसको प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता यहाँ राखिएको छ । अतः प्रस्तुत आलेखमा पूर्वीय साहित्य सिद्धान्तहरूमध्ये रससिद्धान्त सम्बन्धी मान्यता र यसका उपकरणहरूलाई मूलभूत सैद्धान्तिक आधार बनाएर 'सिपाही' कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनको विषय गुणात्मक ढाँचामा आधारित रहेको छ । यस अध्ययनमा प्राथमिक तथा द्वितीयक सामग्री सङ्कलनका निमित्त पुस्तकालयीय कार्य गरिएको छ । यसरी सङ्कलित सामग्रीहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी उपयुक्त निष्कर्षसम्म पुग्नका लागि रससिद्धान्तलाई मूल आधार बनाई विश्लेषणको एउटा सैद्धान्तिक ढाँचा तयार पारी निगमन विधिबाट सामग्रीको अर्थापन गरिएको छ र ती सामग्रीहरूको अध्ययन विश्लेषणका लागि वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विधिसमेत अवलम्बन गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

रसको परिचय

संस्कृत साहित्यमा रसलाई विभिन्न सन्दर्भ र प्रसङ्गमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । भौतिक जगतमा षडरस, आयुर्वेदमा जलीय पदार्थका लागि, वेदमा सोम रसका लागि, शतपथ ब्राह्मणमा मधुका लागि, उपनिषदमा प्राणत्व र स्वादका लागि, रामायणमा जीवन रसका लागि, महाभारतमा जल, सुरा, गन्ध, काम एवम् स्नेहका लागि रस शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । रस त्यस्तो सारभूत तत्व हो, जो वस्तुको हृत्केन्द्रमा आत्माको रूपमा रहन्छ (उपाध्याय, २०६५, पृ. १८) । साहित्यशास्त्रमा भने जसको आस्वादन गरिन्छ, त्यो रस हो भनेर रसको चिनारी दिएको पाइन्छ । आत्माको धर्म जुन आनन्दमय मानिएको छ, त्यो नै रसको रूप हो (भट्टराई, २०७७, पृ. १००) । रस आह्लादको प्रतीक हो । अझ सरल शब्दमा भन्ने हो भने साहित्यबाट जुन चमत्कारपूर्ण आनन्दप्राप्त हुन्छ, त्यसैलाई रस भनिन्छ (श्रेष्ठ, २०६२, पृ. ८९) । यो कुनै अनुभूति वा संवेदनाबाट उत्पन्न हुन्छ र आनन्दको रूपमा आस्वाद्य हुन्छ । यसरी साहित्यिक रचना विशेषबाट पाइने आनन्दानुभूतिलाई नै रस भनिन्छ ।

पूर्वीय साहित्य परम्परामा रससम्प्रदाय एउटा महत्वपूर्ण सिद्धान्त हो । यस सिद्धान्त सम्बन्धी देखा परेका सम्पूर्ण विवेचनाको आधार भरतमुनिको रससूत्र हो । उनले रस आस्वादन नभएर आस्वाद्य हो अथवा रस अनुभूति नभएर अनुभूतिको विषय हो भन्ने कुरामा जोड दिएका छन् । रससम्बन्धी विषयगत र विषयीगत गरी

दुई प्रकारका परिभाषाहरू रहेका छन् । विषयगत परिभाषाअनुसार रस भनेको एक प्रकारको भावमूलक कलात्मक स्थिति हो । भरतका शब्दमा भन्दा “ नानाभावोपगत स्थायी भाव नै रस हो ”(नगेन्द्र, सन् १९७४, पृ. ८०) । भरतले रसलाई आस्वाद्य मानेका थिए तर पछि गएर रसलाई आस्वादन मान्न थालियो । रसको विषयगत परिभाषालाई विषयीगत बनाउने काम अभिनवगुप्तले गरेका हुन् । उनले नाट्यादिको सेवनबाट भावको भूमिकामा आत्मविश्रान्तिमयी आनन्द चेतना रस हो भनेका छन् । यस प्रकार निरन्तर विकास, परिष्कार एवम् संसोधनद्वारा रससिद्धान्त एक सर्वाङ्गपूर्ण, सार्वभौम सौन्दर्यशास्त्रीय सिद्धान्तको रूपमा प्रतिष्ठित छ (जैन, सन् १९९९, पृ. ४०) । यसरी विभिन्न विद्वानहरूले रसलाई विषयगत र विषयीगत परिभाषा दिएर यसलाई चिनाउने प्रयत्न गरेको देखिन्छ । यीदुवै परिभाषाले रसलाई काव्यको आत्माको रूपमा स्वीकार गरेको देखिन्छ ।

रसका उपकरण

रस विषयको विस्तृत विचार सर्वप्रथम नाट्यशास्त्री भरतमुनिले गरेका हुन् । उनको *नाट्यशास्त्रमा* विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावको संयोगबाट रसको उत्पत्ति हुन्छ भन्ने कुरा बताइएको छ । रस सामग्रीलाई रसका उपकरण, रसका विधायक तत्व पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । तिनको चर्चा निम्नानुसार गरिन्छ :

विभाव

वि उपसर्ग लागेको भू धातुबाट विभाव शब्दको व्युत्पत्ति भएको हो । विभावलाई रसनिष्पत्तिको कारण मानिन्छ । विभावको व्युत्पत्तिगत अर्थ भावनालाई प्रस्फुटित पार्नु हो (उपाध्याय, २०६५, पृ. २८) । अर्को शब्दमा विभावलाई भाव सम्प्रेषणको माध्यम भन्न सकिन्छ । यसलाई मन वा शरीरको विशेष स्थितिमा विकास हुने अवस्थाको रूपमा पनि लिन सकिन्छ । यी पनि आलम्बन र उद्दीपन गरी दुई किसिमका छन् ।

आलम्बन विभाव

साहित्यको आधार बन्ने वस्तु वा व्यक्तिलाई आलम्बन विभाव भनिन्छ । साहित्य-कृतिमा वर्णित जुनपात्र-वस्तुका कारण सहृदयको मनमा वासना वा संस्कारका रूपमा रहेको स्थायी भाव रस रूपमा व्यक्त हुन्छ त्यसैलाई आलम्बन विभाव मानिन्छ (श्रेष्ठ, २०६२, पृ. ९२) । आलम्बन विभाव पनि विषयालम्बन र आश्रयालम्बन गरी दुई किसिमका हुन्छन् । जसलाई लक्ष्य गरेर स्थायी भाव अङ्कुरित हुन्छ त्यसलाई विषयालम्बन भनिन्छ र जुन व्यक्तित्वमा स्थायी भाव उत्पन्न हुन्छ त्यसलाई आश्रयालम्बन विभाव भनिन्छ ।

उद्दीपन विभाव

स्थायी भावलाई उद्दीप्त गर्ने वस्तु, तत्व वा वातावरणलाई उद्दीपन विभाव भनिन्छ । साहित्यिक कृतिमा वर्णित त्यस्तो वस्तु, दृश्य एवम् परिवेश आदिलाई उद्दीपन विभाव भनिन्छ, जसले सहृदयको मनमा वासना वा संस्कारका रूपमा अवस्थित स्थायी भावलाई रसावस्थासम्म पुऱ्याउनका निम्ति प्रेरित गर्छ वा उद्दीप्त पार्छ (श्रेष्ठ, २०६२, पृ. ९२) । चन्द्र, चन्द्रिका, वनउपवन, नदीनाला, एकान्त ठाउँ, जुनेली रात आदि उद्दीपन विभावका उदाहरण हुन् ।

अनुभाव

अनुको अर्थ पछि र भावको अर्थ मानसिक विकार हो । स्थायी भाव उद्दीप्त भएपछि त्यसको आश्रयमा देखिएर स्थायी भावलाई बाहिर प्रकाश गर्ने व्यापारहरू अनुभाव कहलाउँछन् (सिग्द्याल, २०१६, पृ.८) । विभावपछि उत्पन्न हुने भएकाले यसलाई अनुभाव भनिएको हो । अनुभाव कायिक, मानसिक, सात्विक र आहार्या गरी जम्मा चार किसिमका छन् । शरीरका अङ्गहरूको विभिन्न चेष्टा र मुद्राहरूलाई कायिक अनुभाव भनिन्छ । मन र बोलीबाट निस्कने आवाज, कम्पन र स्वर भङ्गका रूपमा व्यक्त हुने भावलाई मानसिक अनुभाव भनिन्छ । डर, शोक, उत्साह, आदिबाट शरीरमा आउने विकृतिलाई सात्विक अनुभाव भनिन्छ । यिनीहरू पनि विभिन्न प्रकारका छन् । भने नायक नायिकाले लगाएका पोसाक, आभूषण आदिका माध्यमबाट निस्कने भाव चाहिँ आहार्या अनुभाव हो ।

सञ्चारी भाव

सञ्चारी भावलाई स्थायी भावको सहयोगीका रूपमा लिइन्छ । सम उपसर्ग लागेको चर् धातुबाट संरचित यस व्युत्पत्तिद्वारा सञ्चारी शब्द बन्दछ भने वि र अभि उपसर्ग लागेको चर् धातुबाट 'व्यभिचरति' यस व्युत्पत्तिद्वारा व्यभिचारी शब्द बन्दछ (उपाध्याय, २०६५, पृ.३०) । सञ्चारी भाव क्षणिक हुन्छ । यसलाई विभिन्न रसमा डुलिरहने अर्थमा लिइन्छ । यसरी एउटा रसमा क्षणिक रूपमा रहने र सधैं पानीका फोका भैं सञ्चरणशील भएकाले यसलाई सञ्चारी भाव भनिएको हो । सञ्चरण र व्यभिचरण समान धर्म भएकाले सञ्चारी र व्यभिचारी भावको तात्पर्य एउटै हुन्छ । सञ्चारी भाव ३३ किसिमका रहेका छन् ।

स्थायीभाव

आदिदेखि अन्त्यसम्म रहिरहने भावलाई स्थायी भाव भनिन्छ । स्थायी भावको तात्पर्य त्यस्ता भावहरूसँग छ जो समग्र वर्णनीय विषयवस्तुको थालनीदेखि लिएर समाप्ति पर्यन्त व्यापक रूपमा स्थिर किसिमले रहन्छन् (उपाध्याय, २०६५, पृ.३०) । स्थायीभाव सञ्चारी भावभन्दा भिन्नै किसिमका हुन्छन् । श्रुङ्गारमा रति, भयानकमा भय, वीरमा उत्साह, रौद्रमा क्रोध, करुणमा शोक, वीभत्समा घृणा, अद्भूतमा विस्मय, हास्यमा हास, शान्त रसमा शम स्थायी भाव हुन्छन् ।

यसरी यस अध्ययनमा रससम्बन्धी उपर्युक्त मान्यता र यसका विभाव, अनुभाव, सञ्चारी भाव र स्थायी भावजस्ता उपकरणहरूलाई प्रमुख आधार बनाई सिपाही कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

छलफल र परिणाम

प्रस्तुत आलेखमा कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *सिपाही* कथामा रसको स्थितिको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यो कथा रसको अभिव्यक्तिका दृष्टिले सबल छ । यस कथामा श्रुङ्गार रस सशक्त रूपमा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ, त्यसैले यस उपशीर्षकमा रसको सैद्धान्तिक मान्यता र यसका उपकरणहरूका आधारमा प्रस्तुत कथाको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

सिपाही कथाको आख्यान सन्दर्भ

एकदुई दिनको यात्राका क्रममा बाटामा म पात्रसँग सिपाहीको भेट हुन्छ । यस प्रसङ्गबाट कथाको कथानक प्रारम्भ हुन्छ । यसै क्रममा यी दुवैबिच कुराकानी हुन्छ । उनीहरूको भेट हुने बित्तिकै सिपाहीले म पात्रलाई हकान थाल्छ । फौजी सिपाहीको नृशंसताका बारेमा म पात्रले धेरै सुनि राखेको हुनाले उसँग साथ छुटाउन कोसिस गर्छन् तर ऊ चाहिँ भन नजिक हुन खोज्छ । त्यसपछि उसले आफ्नो परिचय दिन थाल्छ र आफ्नो पढाइ लेखाइका बारेमा चर्चा गर्छ । उसको फरासिलो स्वभाव देखेर म पात्रले आनन्द पाउन थाल्छन् । सिपाहीले बाटामा परिचितले जस्तो कुरा गर्थ्यो, बटुवाहरूलाई जिस्काउँथ्यो । बाटामा कुनै छिपिएकी स्वास्नी मानिस भेटिएमा सासूको उपाधि दिएर तिनकी छोरीको स्वास्थ्यका बारेमा सोध्यो । उसको फौजी आकृतिका डरले उनीहरू आफ्नो बाटो लाग्थे । ऊ क्वेटा छाउनीमा कार्यरत रहेको, रोगी दुलही र दुई ओटा छोराहरू पहाडमा रहेका, ऊ घरमा नगएको धेरै भएको, स्वास्नी अर्केसित गएको अनि छोराहरू गुन्डा भइसकेका होलान् भन्ने अनुमान गर्छ । उसको सानो छोरोलाई पढाउने इच्छा भएपनि नपढाएको गैरजिम्मेवार कुरा गर्छ । म पात्रले सिपाहीको सैनिक जीवनका बारेमा सोध्दा उनीहरूको जीवन असाध्यै रमाइलो हुने, दुध र माछामासु प्रशस्त खान पाउने र लडाइँमा मर्नाले स्वर्ग पुगिने कुरा गर्छ ।

सिपाही र म पात्र रमाइला कुरा गर्दै यात्रा गरिरहेका थिए । त्यही समयमा घाँस काटेर फर्कन लागेका केटीहरूलाई उसले आँखा भिस्काउँदै जिस्काउन थाल्छ अनि त्यसको कुरा सुनेर अरु त धत् भनेर आफ्नो बाटो लाग्छन् तर एउटीले चाहिँ दाँत देखाई देखाई गाली गर्छे तर त्यो सिपाही चाहिँ पेट मिचीमिची हास थाल्छ । त्यसपछि उसले एउटी केटीलाई प्रेम गरेको र पछि त्यस केटीले उसलाई धोका दिएर कप्तानसँग विवाह गरेको कुरा बताउँछ । ठिक त्यहीँबेला उनीहरूलाई उकालो लाग्नु थियो । एकछिन पछि उसले दुईओटा उखु किनिकन लिएर आउँछ । उसले आफ्नो कुरा गर्दै अगाडि बढ्छ । म पात्रले फेरि उनीहरूको सैनिक जीवनका बारेमा जिज्ञासा राख्छन् । सिपाहीले उनीजस्ता कलिला मानिसहरूका निमित्त त्यो ठाउँ नभएको तर उसलाई भने लडाइँमा मजा आउने कुरा बताउँछ ।

सूर्य विस्तारै आरालो लागिरहेका थिए । उनीहरू यस्तै रोचक कुरा गर्दै बास बस्ने ठाउँमा पुग्छन् । म पात्रले त्यहाँभन्दा अगाडि हिँड्न नसक्ने कुरा गरेपछि उसले बास बस्न म पात्रलाई एउटी बुढियाको पसलमा लिएर जान्छ । उमेर छँदासम्म ती बुढियालाई धेरै मान्छेले घेरेर बस्थे । तीमध्ये उसको बाबु पनि एउटा थिए तर अहिले कसैले फुटेको आँखाले पनि हेर्दैनन् । त्यसकी एउटी छोरी नभएको भए ऊ पनि त्यहाँ नजाने कुरा गर्छ । उनीहरू दुवै जना त्यस बुढियाको पसलमा जान्छन् । त्यहाँ जाँदा सिपाही अधिअधि र म पात्र पछिपछि जान्छन् । बुढीले सिपाहीलाई देखेपछि तलदेखि माथिसम्म हेर्दै कताबाट बाटो विसरेर आयौ भनेर सोध्छे । सिपाहीले उसकी छोरीको बारेमा सोध्छ । त्यसैबेला एउटी मोटी युवती कोठाभित्र पसेर सिपाहीलाई व्यङ्ग्य गर्छे । सिपाहीले उसकै मायाले त्यहाँ गएको कुरा गर्छ । युवती आफ्नो कोठाभित्र पस्छे अनि सिपाही पनि उसको पछिपछि कोठामा गई दुवै जना गफ गर्न थाल्छन् । म पात्रलाई निद्र लागेकाले भुसुकै निदाउँछन् ।

अर्को दिन एका बिहानै सिपाहीले म पात्रलाई हल्लाएर उठाउँछ । मानिसहरू अझै उठेका थिएनन् म पात्र आँखा मिच्चै उठ्छन् । सिपाहीले लापर्वाहसँग विदा माग्छ । उनको मस्तिष्कमा विषादपूर्ण विचार आउन थाल्छ । उनले सिपाहीलाई स्नेह गर्न थालेका रहेछन् तर उसलाई कसैको वास्ता रहेनछ । ऊ लमकलमक गर्दै

जान्छ । उनी हेरिहन्छन् । उनले लडाइँमा मारिएका सिपाहीको पत्थरका स्मारक धेरै देखे पनि हाडछाला भएको सिपाहीसँग भेट्ने मौका एक पटक मात्र पाउँछन् । यो प्रसङ्गसँगै यस कथाको कथानक पनि अन्त्य हुन्छ ।

आख्यानान्तरक कृतिमा रसको विश्लेषण गर्दा कथावस्तु, घटना, पात्र, परिवेश र भाषा यी चार कुराहरूको आधारबाट रस तत्वलाई केलाउन आवश्यक मानिन्छ । घटनाबाट भाव निर्मित हुन्छ । त्यस भावलाई ग्रहण गर्न पात्रको उपस्थिति चाहिन्छ भने परिवेश र घटनाले पात्रको चरित्र विकासलाई उत्प्रेरित गर्छन् । भाषाले घटनामा भएको भावलाई आस्वादन गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । अतः सिपाही कथालाई घटना, पात्र, परिवेश र भाषालाई सँगै राखी रस तत्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । सिपाही कथामा मूलतः सात ओटा घटनाको संयोजन गरिएको छ । यी घटनाले विभिन्न भावहरू संवहन गरेका छन् । ती घटनाका आधारमा विभिन्न भाव र रस प्रवाहित भएको पाइन्छ ।

रससिद्धान्तका आधारमा सिपाही कथाको विश्लेषण

घटना नं: १

म पात्रको दुई तिन दिनको यात्राका क्रममा एउटा सिपाहीसँग भेट हुन्छ । “पहिले उसले ए बाबु कता हिडेको ? एउटा परिचयले भैँ पछाडिबाट हर्कान्यो”(कोइराला, २०५४, पृ.९७) । म पात्रले फर्केर हेर्दा फौजी आकृतिको सिपाहीलाई देख्छन् । फौजी सिपाहीको नृशंसताका समबन्धमा सुनि राखेकाले उससँग साथ छुटाउन सानो उत्तर इलाम दिएर अगाडि बढ्छन् । अनि उसले म त सिपाही हुँ तर तपाईं ईश्वरले भुट्टा नबोलाए विद्यार्थी हुनुहुन्छ भनी सोध्छ अनि म पात्रले हाँसेर स्वीकार गर्दछन् । प्रस्तुत घटनामा म पात्र र सिपाही आलम्बन विभाव हुन् । यी दुवैजना आश्रय र विषय भएका छन् । सिपाहीको फौजी आकृति उद्दीपन विभाव हो । म पात्रले इलाम भनेर उत्तर दिनु र हाँसेर स्वीकार गर्नु अनुभाव हुन् भने सिपाहीमा देखिएको हर्ष भाव सञ्चारी भावका रूपमा आएको छ । यसमा भय स्थायी भाव जागृत भएको हुनाले भयानक रसको अङ्कुरण भएको पाइन्छ ।

घटना नं: २

सिपाहीले म पात्रलाई खुलस्त रूपमा आफ्नो परिचय दिन्छ । उसका कुरामा म पात्रले आनन्द मान्न थाल्दछन् । ऊ बाटामा सबैसित परिचितले भैँ कता हिडेको भनेर प्रश्न गर्छ । मान्छेहरू त्यसको फौजी आकृतिका डरले केही भन्न सक्दैनन् । कुनै छिप्पिएकी स्वास्नी मानिस भेटिएमा त्यो उसलाई सासूको उपाधि दिएर तिनका छोरीहरूको स्वास्थ्यको विषयमा सोध्दछ । “तपाईंकी सानी छोरी कस्ती छ ? भन्नुहोस् न मेरो मन परेकी सासू” (कोइराला, २०५४, पृ.९८) । यस घटनामा बाटामा भेटिएकी स्वास्नी मानिस, तिनका छोरीहरू, मान्छेहरू आलम्बन विभाव हुन् । यिनीहरू विषयालम्बन भएर आएका छन् । यहाँ सिपाहीले बाटोमा हिँड्ने मानिस, छिप्पिएकी स्वास्नी र तिनका छोरीहरूका बारेमा सोध्नु र जिस्कनु उद्दीपन विभाव हो । उसले जिस्काउँदा उनीहरू नाजवाफ भई अनुहार रातो बनाउनु अनुभाव हो भने सिपाहीको उद्दण्ड क्रियाकलापले उनीहरूको मनमा त्रासको भावना उत्पन्न हुनु सञ्चारी भाव हो । उक्त घटनाबाट कथानको विकासले गति लिएको छ । यस घटनामा आवेग, त्रास र अमर्ष सञ्चारी भाव प्रवाहित भएको देखिन्छ । यस घटनामा सिपाहीले जिस्काएका मानिसमा भय स्थायी भाव उत्पन्न भएको छ भने अन्यमा हासो उठेकाले हास्य रस पनि अभिव्यक्त भएबाट भाव सन्धिको अवस्था देखिन्छ ।

घटना नं: ३

सिपाही ब्वेटा छाउनीमा गएको धेरै भएको छ । उसले भन्छ, “मेरी एउटी दुलही पनि छ तर यतै पहाडतिर । त्यो रोगी र बेकामकी छ तैपनि दुईटा छोरा भइहाले” (कोइराला, २०५४, पृ.९८) । सिपाही घर नगएको धेरै भएको छ । उसलाई घर जान मन पनि छैन । उसकी दुलही निश्चय पनि अकैसित गइसकी होली । छोराहरू पनि गुण्डा भइसकेका होलान् । सानो चाँहिलाई पढाउने इच्छा भएको तर आफू नपढे पनि ब्वेटा छाउनीमा दुलही खोजेर मजासँग बसेको कुरा गर्दछ । यस घटनामा सिपाही आश्रयालम्बन र उसकी दुलही र छोराहरू विषयालम्बनका रूपमा आएका छन् । यहाँ सिपाहीले आफ्नी दुलही र छोराहरूलाई बेवास्ता गर्नु अनुभाव हो । यसरी उसमा उत्पन्न भएको उपेक्षा भाव चाहिँ व्यभिचारी भाव हो ।

घटना नं: ४

म पात्रले सिपाहीको चाख लाग्दो कुराले बाटो सजिलै काटिरहेका हुन्छन् । त्यहीँ समयमा घाँस काटेर फर्कन लागेका केटीहरूलाई उसले आँखा भिम्काउँदै सलाम गरेर जिस्काउँछ । “त्यसको कुरा सुनेर अरु सबै धत् भनेर आफ्नो बाटो लागे तर एउटीले घाँसको भारी भुइँमा फ्याँकी र कम्मरमा हात लाएर आफ्नो सारा शरीर हल्लाउँदै दाँत देखाई देखाई त्यसलाई गाली गर्न थाली” (कोइराला, २०५४, पृ.९९) । यसो गरेको देखेर सिपाही चाहिँ पेट मिचीमिची हाँस थाल्यो । प्रस्तुत घटनामा सिपाही, केटीहरू, एउटी केटी आश्रयालम्बन हुन् । सिपाहीले केटीलाई सलाम गर्नु, आँखा भिम्काउनु, जिस्कनु उद्दीपन विभाव हुन् भने घाँसको भारी भुइँमा फ्याक्नु, शरीर हल्लाउनु, दाँत देखाई देखाई गाली गर्नु अनुभाव हुन् । त्यसैगरी यी अनुभावबाट सिपाहीमा आवेग र उत्तेजना पैदा भएको छ भने एउटी केटीमा आवेग र क्रोधको भावना विकसित भएको देखिन्छ । यस घटनाबाट कथानकको विकासले गति लिएको छ भने आवेग, उग्रता, हाँसो जस्ता सञ्चारी भावहरू प्रवाहित भएका छन् । यसमा क्रोध र हास स्थायी भाव अभिव्यक्त भएको पाइन्छ ।

घटना नं: ५

उनीहरू यात्रामा अगाडि बढ्ने क्रममा सिपाहीले एउटी केटीलाई प्रेम गरेको, कसरी उसको प्रेममा पन्यो थाहा नभएको, धेरै दिन उसँग हाँसी खेलेको तर एक दिन आइतवार मात्र उसले त्योसँग प्रेम गर्न थालेको थाहा पाएको कुरा गर्छ । “त्यस दिन मलाई विदा थियो । साँभ पनासाथ म दौडी दौडी त्यसकहाँ गएँ” (कोइराला, २०५४, पृ.१००) । त्यस दिन उसले निलो गाउन लाएकी हुनाले निकै राम्री देखिएकी तर त्यस केटीले उसलाई छक्काएको, उसित प्रेम गरेर बुढो कप्तानसित विवाह गरेको कुरा व्यक्त गर्छ । यस घटनामा सिपाही आश्रयालम्बन र उसकी प्रेमिका विषयालम्बनका रूपमा आएका छन् । सिपाही त्यस केटीसँग प्रेममा पर्नु, हाँसखेल गर्नु आदि उद्दीपन विभाव हुन् भने केटीले सिपाहीलाई छक्काएर कप्तानसँग जानु अनुभाव हो । अमर्ष, स्मृति, अनुसुयार विकलता यसका सञ्चारी भावहुन् । यस घटनाबाट सिपाही र उसकी प्रेमिकासँग विछोड हुन्छ त्यसैले यस घटनामा विप्रलम्भ श्रृङ्गारको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । यसमा मिलन नभएर वियोगको वर्णन भएकाले अभिव्यक्ति वेदनात्मक छ । यसमा रति स्थायी भावको अङ्कुरण भएको देखिन्छ ।

घटना नं: ६

केही बेरपछि म पात्रले सिपाहीलाई लडाइँमा कसरी जान्छौ भनी प्रश्न गर्छन् । “बम, गोली, मृत्यु म कल्पना पनि गर्न सक्तिन त्यस भीषणताको” (कोइराला, २०५४, पृ.१००) तर सिपाहीले भने सिपाही जीवन तपाईँजस्ता कलिलो मान्छेका लागि होइन । मलाई त लडाइँमा मजा आउँछ, भन्ने उत्तर दिन्छ । प्रस्तुत घटनामा म पात्र र सिपाही आलम्बन विभाव हुन् । यी दुवैजना आश्रय र विषय भएका छन् । यहाँ बम, गोली, मृत्यु आदि भीषणता उद्दीपन विभाव हुन् भने सिपाहीले म पात्रलाई लडाइँमा मजा आउने उत्तर दिनु वा कठोर वचन बोल्नु अनुभाव हो । घटनामा गर्व, रोमाञ्च आदि सञ्चारी भाव हुन् । प्रस्तुत घटनामा उत्साह स्थायी भावको अङ्कुरण भई वीर रसको भावोदय भएको पाइन्छ । यी घटनाले कथानक नियतितर गएको सङ्केत गर्छन् ।

घटना नं: ७

म पात्र र सिपाही बास बस्न एउटी बुढियाको पसलमा जान्छन् । त्यस क्रममा सिपाही अघिअघि र म पात्र पछिपछि जान्छन् । सिपाहीले पसलकी बुढियासँग उसकी छोरीको खोजी गर्छ । त्यहीँ समयमा एउटी मोटी युवती कोठाभित्र पर्छे । “त्यो विशेष राम्री त थिइन, तर उसमा यौवनको स्वभाविक आकर्षक अवश्य थियो”(कोइराला, २०५४, पृ.१०२) । उसलाई देखासाथ सिपाही कुदेर त्यसनिर गई उसले नै आफूलाई तानेर त्यहाँसम्म ल्याएको कुरा बताउँछ । त्यो केटीले सिपाहीको प्रेमप्रति आसङ्का व्यक्त गर्दछे । सिपाहीले त्यो केटीलाई बिसन नसक्ने कुरा गर्छ अवेर रातीसम्म उनीहरु एउटै कोठामा गफ गरेर बस्छन् । अर्को दिन बिहान म पात्र र सिपाही दुवै जना आ-आफ्ना गन्तव्यतिर लाग्दछन् । प्रस्तुत घटनामा म पात्र आश्रयालम्बन हो भने सिपाही, बुढिया र मोटी युवती विषयालम्बन हुन् । भुपडी घरको एकान्त कोठा, रातीको समय उद्दीपन विभाव हुन् । सिपाही र युवतीका बिचका हाउभाउ, कटाक्ष, मुस्कान, लज्जा आदि अनुभाव हुन् । युवतीलाई देखेर सिपाही पुलकित हुन्छ र युवतीलाई सिपाहीप्रति प्रारम्भमा शंका भएपनि पछि उसमा हर्ष, चपलता जस्ता सञ्चारी भाव उत्पन्न भएको देखिन्छ । यस घटनामा सिपाही र युवतीका बिचमा मिलन हुन्छ । अतः प्रस्तुत घटनामा संभोग श्रृङ्गार अभिव्यक्त भएको छ । यहाँ रति स्थायी भाव विकसित भएको छ । त्यसैले यस कथामा प्रमुख रूपमा श्रृङ्गार रसको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लेखिएको सिपाही मनोवैज्ञानिक कथा हो । यो कथा दोषी चश्मा कथासंग्रहमा संगृहीत छ । उनी सामाजिक पृष्ठभूमिमा मनोवैज्ञानिक कथा लेख्ने कथाकार हुन् । सिपाही श्रृङ्गार रसप्रधान कथा हो । यस कथामा अङ्गी रसका रूपमा कुनै पनि रसको उपस्थिति छैन किनभने अङ्गी रस हुनका लागि रस परिपाकमा पुगी त्यसको सम्पुष्टि हुनु पर्दछ, तर यस कथामा त्यो अवस्था देखिँदैन । यसमा श्रृङ्गार रस प्रधान भएर आएको छ भने भयानक, वीर, हास्य रस सहायक रसका रूपमा आएका छन् । घटना नं १ मा सिपाहीको नृशंसताका बारेमा चर्चा गरिएको हुनाले म पात्रमा त्रासको भावना अङ्कुरण भएकाले यस

कथामा भयानक रसको भावोदय भएको देखिन्छ। यद्यपि यसमा भयानक रस परिपाकमा पुगेको छैन। त्यसैले यसको प्रारम्भमा भय स्थायी भावको अङ्कुरण भएको छ। घटना नं २ मा सिपाहीले बाटामा हिँड्ने मानिस र खासगरी युवतीहरूलाई जिस्क्याएको प्रसङ्गले यसमा रति र हास्य भाव उत्पन्न भएको छ तर यस खण्डमा पनि श्रृङ्गार र हास्य रसको परिपाक नभई यसको अङ्कुरण मात्र भएको पाइन्छ। घटना नं ३ मा आफ्ना परिवारप्रति सिपाहीको उपेक्षा भाव रहेको देखिन्छ। घटना नं ४ मा सिपाहीमा रतिभाव र युवतीमा क्रोध भावको उदय भएकाले यस खण्डमा श्रृङ्गार र रौद्र रसको समिश्रणले भाव सन्धिको अवस्था देखिन्छ। घटना नं ५ मा सिपाहीसँग प्रेम गरेकी युवतीले धोका दिएको वर्णन गरिएकाले यहाँ विप्रलम्ब श्रृङ्गार रस अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। घटना नं ६ मा बम, गोली, मृत्युको चर्चा गर्दै लडाइँमा मजा आउने कुरा र कठोर वचनले यहाँ उत्साह स्थायी भाव र वीर रसको अङ्कुरण भएको पाइन्छ। घटना नं ७ मा चाहिँ सिपाही र युवतीका बिच मिलन भएको प्रसङ्गबाट संयोग श्रृङ्गार रसको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ र रति भाव विकसित भएर श्रृङ्गार रस अभिव्यक्त भएको देखिन्छ। यसरी यस कथाका विभिन्न घटना प्रसङ्गको विश्लेषणका आधारमा रति स्थायी भाव सशक्त रूपमा आएको र भय, क्रोध, हास, उत्साह जस्ता स्थायी भावहरूको अङ्कुरण मात्र भएको हुनाले यसमा श्रृङ्गार रस प्रधान रसको रूपमा आएको छ भने वीर, भयानक, हाँस्य र रौद्रजस्ता रसहरू सहायक वा अङ्ग रसका रूपमा आएका देखिन्छन् त्यसैले यस कथामा श्रृङ्गार रसको पूर्ण परिपाक नभए पनि यसको सशक्त अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६७). *पूर्वीय साहित्यसिद्धान्त* (पाँचौं संस्क.). काठमाडौं : साभा प्रकाशन। कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०५४). *दोषी चशमा* (छैटौं संस्क.). काठमाडौं : साभा प्रकाशन।
 जैन, निर्मला (सन् १९९९). *रस सिद्धान्त और सौंदर्यशास्त्र*. दिल्ली : वाणी प्रकाशन।
 नगेन्द्र (सन् १९७४). *रससिद्धान्त* (तेस्रो संस्क.). दिल्ली : नेशनल पब्लिसिड हाउस।
 पराजुली, मोतीलाल (२०७५). *रस सिद्धान्त र प्रयोग* (अप्रकाशित पाण्डुलिपि). समन्वय महाशाखा त्रिवि।
 पोखरेल, भानुभक्त (२०४०). *सिद्धान्त र साहित्य*. विराटनगर : श्याम पुस्तक भण्डार।
 भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (२०७७). *पूर्वीय काव्य सिद्धान्त*. काठमाडौं : ने.प्र.प्र.।
 श्रेष्ठ, ईश्वरकुमार (२०६२). *पूर्वीय एवम् पाश्चात्य साहित्य समालोचना : प्रमुख मान्यता, वाद र प्रणाली* (चौथो संस्क.). ललितपुर : साभाप्रकाशन।
 सिग्दाल, सोमनाथ (२०७८). *साहित्य-प्रदीप*. काठमाडौं : युनिभर्सल प्रेस।